

Юрій Володимирович Долженко,

молодший науковий співробітник

Інститут археології Національної академії наук України, Україна

аспірант

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Україна

orcid.org/0000-0001-9807-283, e-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net

КРАНІОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ XVII–XVIII СТ. ІЗ СЕЛА ВИПОВЗІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. Вивчення антропологічного складу населення XVII–XIX ст. території України є важливою ланкою при дослідженні етногенетичних процесів на теренах нашої країни. Питання формування антропологічного складу українців Східного Полісся XVII–XIX ст. та його подальшого розвитку все ще залишаються актуальними. Статтю присвячено публікації краніологічної серії з цвинтаря біля села Виповзів. Зібрані антропологічні матеріали XVII–XVIII ст. представлені переважно добре збереженими людськими черепами. Загалом колекція складається з восьми одиниць, серед них – три чоловічих та п'ять жіночих черепів. В основі дослідження лежить принцип об'єктивності. Було використано загальнонаукові (аналіз і синтез) й антропологічні методики. Черепи вимірювалися за повною краніометричною програмою з використанням стандартної методики Р. Мартіна, вказувалася нумерація ознак. Комп'ютерні програми для реалізації багатовимірного аналізу створили Б.О. та О.Г. Козінцеви 1991 р. Мета роботи – ввести в науковий обіг нові краніологічні дані, дати індивідуальну й загальну морфологічну характеристику мешканців с. Виповзів XVII–XVIII ст. Згідно з середніми значеннями краніометричних ознак, чоловічу серію з с. Виповзів можна віднести до помірно широколищого європеїдного варіанту, специфічною можна вважати брахікранну черепну коробку. Чоловіча група в середньому характеризуються дуже малою довжиною, великою шириною та висотою черепної коробки. У групі представлено виключно брахікранний морфологічний тип. Загалом чоловіча група відноситься до великої європеїдної раси з ознаками певної мінімальної метисації, яка проявилася за даними брахікранного показника черепної коробки.

Ключові слова: антропология, українець, село, краніометрія, краніоскопія, краніофенетика, морфологія, череп людини, біологічний фактор, метисація, расовий тип.

ВСТУП

Вивчення людського черепа було однією з найбільш плідних, важливих, суперечливих і водночас недооцінених галузей антропології. Відмінності у формі віддзеркалюють еволюційну історію та зв'язки. Окрім того, дані про черепні варіації широко використовувались у дискусіях щодо постійності або непостійності еволюційних змін [1].

Вивчення антропологічного складу населення XVII–XIX ст. території України є важливою ланкою при дослідженні етногенетичних процесів на теренах нашої країни. Питання формування антропологічного складу українців Східного Полісся XVII–XIX ст. та його подальшого розвитку все ще залишаються актуальними.

Виповзівський археологічний комплекс розташований за 80 км від Чернігова вниз по течії р. Десна між селами Виповзів і Лутава Козелецького району Чернігівської обл., за 800 м від південної околиці с. Лутава, на південно-західній околиці с. Виповзів. Для дослідження нам надали дев'ять поховань XVII–XVIII ст. з с. Виповзів Чернігівської обл.

[2; 3; 4; 5]. Черепа вимірювалися в антропологічній лабораторії відділу біоархеології Інституту археології НАН України з використанням традиційних та сучасних методик [6; 7; 8; 9 та ін.]. Окрім того, використовувалися стандартні краніологічні бланки й схеми збереженості матеріалу. Стать похованих визначалася за морфологічними особливостями тазових кісток, а також за ознаками статевого диморфізму на черепі людини [див. докладніше про методи: 10, с. 230].

Вдалося з'ясувати кількість індивідів, їх стать і вік (табл. 1). Паралельно вивчалися дискретно-варіативні ознаки, які віддзеркалюють генетичні зв'язки в популяції, а також вплив їжі й різних соціальних стресів. Неметричні ознаки досліджувалися за методиками Е. і Р. Беррі [11] та О.Г. Козінцева [12] й у статті подані скорочено.

Для кількісної оцінки міри прояву монголоїдних рис використовувалися традиційні показники: загальний індекс сплюсненості лицьового скелета (далі – СЛС), преаурикулярний фаціоцеребральний показник (далі – ПФП) і умовна частка монголоїдного елемента (далі – УЧМЕ). Дані описувались і аналізувались відповідно до показників за Г.Ф. Дебецем, за якими значення СЛС менше за 20 і ПФП менше за 90,6 показові для «чистих» європеоїдів, а значення СЛС більше за 80 і ПФП більше за 96,8 – для «чистих» монголоїдів [13].

ОБГОВОРЕННЯ

Спочатку дамо морфологічну характеристику кожному з поховань окремо. Череп 1 із поховання 1 (♀). Розкопки 2013 р. Збереженість задовільна, присутня нижня щелепа. Надперенісся розвинуте слабо (1 бал), як і надорбітні дуги, зовнішній потиличний горб. Соскоподібні виростки помірно розвинуті. За морфологією посткраніального скелета й черепної коробки визначено, що це жінка. Черепні шви не облітеровані ні зсередини, ні ззовні. На крижовій кістці помітні залишки необлітерованих частин. За цими ознаками й за стертістю зубів можна встановити, що жінка померла в 20–30 р.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки малих розмірів, поперечний дуже великий і перебільшує стандартні величини за світовими категоріями. Таким чином, індекс черепа виразно брахікранний (92,9). Висотний діаметр черепної коробки дуже великий. Висотно-поздовжній індекс характеризується гіпсікранією (високий череп), висотно-поперечний за рахунок ширини черепної коробки, тапейнокранією (низький череп). Горизонтальна окружність через точку офріон дуже великих розмірів. Вушна висота дуже велика (табл. 1). Довжина основи черепа велика. Потилиця дуже широка, слабо переломлена і слабо випнута. Висота вигину потилиці – 21,5.

Лоб широкий. Лобна частина сагітальної дуги дуже великих розмірів. До дуже великого класу відноситься й лобна хорда. Висота вигину чола велика (27,0). Широтні розміри лобної кістки такі: найменша – велика, найбільша – дуже велика. Обличчя широке (135,0 мм), ортогнатне, помірно високе, за показником широке (єурієн). Профілювання обличчя на верхньому рівні помірне (140,0°), на нижньому є пошкодження, тому виміряти не вдалось. Орбіти помірної ширини, за індексом (90,5) високі (гіпсіконхія). Ніс вузький (лепторинія), на нижньому краї грушоподібного отвору простежуються передньоносові ямки (fossa). Спинка носа увігнута, дуже низька. Симотичний індекс малий (25,0), дакріальний показник помірний. Кут випинання носа щодо лінії профілю обличчя дуже малий (17,0°). Носовий шип розвинутий сильно (4 балів).

Етнічна краніоскопія. Надорбітний отвір (*Foramina supraorbitale*) (НО) на черепі є ліворуч і не відмічений на правій частині, оскільки зруйнована ділянка лобної кістки.

Підорбітний візерунок (ПОВ) з лівого та правого боку орбіти зафіксовано як тип III. Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) є на всіх чотирьох спостереженнях. Як ми знаємо, КВШ загалом трапляється частіше в європеїдів, ніж у монголоїдів [12]. Піднебінний поперечний шов (ППШ) з обох боків визначено як Ia. Виличний шов не вдалося дослідити у зв'язку з пошкодженням поверхні виличної кістки з обох боків. Вормієві кісточки відсутні з обох боків нижньої частини лямбдоподібного шва (південний напрям зв'язку).

Отже, за двома етнічними методиками на даному черепі спостерігається змішаний расовий тип (метис). Виразна брахікранія в поєднанні з широким обличчям, високими орбітами, малим симотичним індексом і слабким випинанням носових кісток не притаманні слов'янам, а властиві азійським популяціям (степовикам).

Краніофенетика. З 34 ознак на жіночому черепі було зафіксовано 10 фенів. Решта ймовірних дискретно-варіативних ознак не проявилися, тому записані як відсутні, що також є певним показником. Подаємо перелік фенів в анатомічному порядку.

NORMA FACIALIS: Одразу над орбітою, з лівого боку є отвір (*foramina supraorbitale*).

NORMA VERTICALIS: праворуч і ліворуч є тим'яні отвори (*foramen parietale*) малих розмірів.

NORMA LATERALIS: На вилиці з обох боків зафіксовано пряму форму латерального краю лобного виростку виличної кістки (*spina processus frontalis ossis zygomatici*). Ліворуч на черепі є вормієва кісточка в ділянці тим'яної вирізки (*os postsquamosum*).

NORMA OCCIPITALIS: на соскоподібній кістці з обох боків відзначені малі отвори (*foramen mastoideum*). Зафіксовано міжтім'яний виросток потиличної луски (*processus interparietalis squamae occipitalis*).

NORMA BASILARIS: з обох боків є незамкнуті малі остисті отвори (*foramen spinosum apertum*). Форма ППШ (*sutura palatina transversa*) відзначена як II-подібна.

Таблиця 1

Індивідуальна морфометрична характеристика чоловічих і жіночих черепів XVII–XVIII ст. із с. Виповзів Чернігівської області

№ за Мартіном	Ознаки	Рік та № поховання				
		2013 р. поховання 1	2013 р. поховання 2	2013 р. поховання 3	2013 р. поховання 5	2014 р. поховання 9
1	2	3	4	5	6	7
	Стать	♀ (жінка)	♂ (чоловік)	♀ (жінка)	♂ (чоловік)	♀ (жінка)
	Вік	20–30	65–75	25–30	45–55	35–45
1.	Поздовжній діаметр	168,0	176,8	170,0	170,0	174,0
1в	Поздовжній діаметр від офріона	168,0	172,5	170,0	168,0	173,0
8.	Поперечний діаметр	156,0	146,0	146,0	141,0	146,0
17.	Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>	138,0	–	128,0	134,0	134,0
20.	Вушна висота <i>porion-porion-bregma</i>	119,4	114,5	111,9	111,5	112,1
9.	Найменша ширина чола	97,0	91,0	89,5	94,5	89,4
10.	Найбільша ширина чола	128,0	126,0	120,0	121,5	124,0

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7
5.	Довжина основи черепа	101,1	–	96,0	99,0	102,0
11.	Ширина основи черепа	135,0	136,6	124,0	119,5	121,0
12.	Ширина потилиці	115,5	121,0	111,5	105,5	101,0
29.	Лобна хорда	114,0	108,0	111,0	108,5	111,0
30.	Тім'яна хорда	107,0	111,0	99,0	105,0	96,0
31.	Потилична хорда	104,0	–	–	96,5	96,0
25.	Сагітальна дуга	367,0	–	–	360,0	354,0
23а.	Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>	520,0	515,0	503,0	492,0	507,0
24.	Поперечна дуга <i>po-br-po</i>	341,0	325,0	321,0	316,0	325,0
26.	Лобна дуга	132,0	126,0	127,0	118,0	127,0
27.	Тім'яна дуга	119,0	121,0	110,0	121,0	116,0
28.	Потилична дуга	116,0	–	–	121,0	111,0
FS	Висота вигину лоба	27,0	21,0	–	21,0	25,5
7.	Довжина потиличного отвору	35,3	–	–	33,8	31,4
16.	Ширина потиличного отвору	35,7	–	29,5	30,9	27,5
	Надперенісся (за Мартіном 1–6)	1,0	3,0	1,0	2,0	1,5
	Надбрівні дуги (1–3)	1,0	2,0	1,0	2,0	1,0
	Зовнішній потиличний горб (1–5)	1,0	2,0	–	2,0	0,0
	Соскоподібний виросток (1–3)	2,0	3,0	1,0	2,0	1,0
	Нижній край грушоподібного отвору	Fossa	–	–	Anthropina	Fossa
	Передня носова ость (за Брока 1–5)	4,0	–	4,0	5,0	3,0
45.	Діаметр вилиць	135,0 ?	–	124,5	128,0	123,8
40.	Довжина основи обличчя	88,0	–	91,0	94,5	94,0
48.	Верхня висота обличчя	66,0	–	65,5	69,1	62,7
47.	Повна висота обличчя	115,6	–	–	113,9	–
43.	Верхня ширина обличчя	103,0	–	96,8	102,3	97,2
46.	Середня ширина обличчя	98,0	–	90,0	90,0	90,0
60.	Довжина альвеолярної дуги	43,8	–	51,9	53,1	–
61.	Ширина альвеолярної дуги	62,4	–	64,4	60,0	–
62.	Довжина піднебіння	37,6	–	48,0	48,0	–
63.	Ширина піднебіння	34,7	–	39,1	34,4	34,1
55.	Висота носа	53,0	–	49,7	50,5	47,3
54.	Ширина носа	24,8	–	23,4	20,6	23,4
51	Ширина орбіти від <i>mf</i>	40,0	–	41,2	39,5	39,7
52.	Висота орбіти	36,2	–	33,5	31,9	31,4
	Бімалярна ширина <i>fmo-fmo</i>	95,5	–	91,0	94,1	92,0
	Висота назіона над <i>fmo-fmo</i>	17,2	–	15,5	21,0	18,6

1	2	3	4	5	6	7
	Зигмаксиллярна ширина <i>zm-zm</i>	98,0	–	90,0	90,0	90,0
	Висота субспінале над <i>zm-zm</i>	–	–	21,0	24,0	22,0
SC	Симотична ширина	8,0	–	5,0	9,0	8,2
SS	Симотична висота	2,0	–	3,5	4,0	3,0
MC	Максилофронтальна ширина	20,0	–	17,3	21,0	18,0
MS	Максилофронтальна висота	5,0	–	5,5	9,0	6,0
DC	Дакріальна ширина	24,0	–	22,0	24,0	22,9
DS	Дакріальна висота	8,0	–	9,5	12,2	9,0
	Глибина іклової ямки	–5,0	–	–5,0	–6,0	–5,5
77.	Назомалярний кут	140,0°	–	142,0°	131,4°	135,4°
$\angle Zm.$	Зигмаксиллярний кут	–	–	129,8°	123,5°	127,5°
Tg 77	Назомалярний кут	2,776	–	2,935	2,238	2,473
Tg Zm.	Зигмаксиллярний кут	–	–	2,100	1,333	1,341
32	Кут профілю чола від n	91,0°	–	85,0°	79,0°	91,0°
	Кут від gl	86,0°	–	77,0°	71,0°	82,0°
72	Кут загальнолицьовий	–	–	88,0°	84,0°	90,0°
73	Кут середньої частини обличчя	–	–	90,0°	86,0°	90,0°
74	Кут альвеолярної частини обличчя	–	–	71,0°	77,0°	84,0°
75	Кут нахилу лицьових кісток	74,0°	–	70,0°	44,0°	69,0°
75(1)	Кут випинання носа	17,0°	–	18,0°	30,0°	21,0°
Індекси (Показчики)						
8:1	Черепний	92,9	82,6	85,9	82,9	83,9
17:1	Висотно-поздовжній I	82,1	–	75,3	78,8	77,0
17:8	Висотно-поперечний I	88,5	–	87,7	95,0	91,8
20:1	Висотно-поздовжній II	71,1	64,7	65,8	65,6	64,4
20:8	Висотно-поперечний II	76,6	78,4	76,6	79,1	76,8
9:10	Лобний	75,8	72,2	74,6	77,8	72,1
10:8	Коронарно-поперечний	82,1	86,3	82,2	86,2	84,9
9:8	Лобно-поперечний	62,2	62,3	61,3	67,0	61,2
29:26	Вигину лобної кістки	86,3	85,7	87,4	91,9	87,4
30:27	Вигину тім'яної кістки	89,9	91,7	90,0	86,7	82,7
48:45	Верхньолицьовий	48,9 ?	–	52,6	54,0	50,6
48:17	Вертикальний фаціо-цере- бральний	47,8 ?	–	51,2	51,6	46,8
40:5	Випинання обличчя	87,9	–	94,8	95,5	92,2
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний	86,5 ?	–	85,3	90,8	84,8
9:45	Лобно-вилічний	71,9 ?	–	71,9	73,8	72,2
52:51	Орбітний	90,5	–	81,3	80,8	79,1
54:55	Носовий	46,8	–	47,1	40,8	49,5
DS:DC	Дакріальний	33,3	–	40,9	50,8	39,3

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7
SS:SC	Симотичний	25,0	–	70,0	44,4	36,6
MS:MC	Максило-фронтальний	25,0	–	31,8	42,9	33,3
63:62	Піднебінний	92,3	–	81,5	71,7	–
61:60	Щелепно-альвеолярний	142,5	–	124,1	113,0	–
10:45	Лобно-вिलичний індекс	94,8 ?	–	96,4	94,9	100,2

Продовження таблиці 1

№ за Мартіном	Ознаки	Рік та № поховання		
		2015 р. Розкоп 6, поховання 12	2015 р. Розкоп 6, поховання 13	2016 р. Розкоп 7, поховання 15
1	2	3	4	5
	Стать	♀ (жінка)	♀ (жінка)	♂ (чоловік)
	Вік	25–30	30–40	25–35
1.	Поздовжній діаметр	162,0	170,0	168,0
1в	Поздовжній діаметр від офріона	162,0	168,0	167,0
8.	Поперечний діаметр	132,0	136,0	148,0
17.	Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>	123,0	130,0	140,0?
20.	Вушна висота <i>porion-porion-bregma</i>	104,2	105,8	111,2
9.	Найменша ширина чола	92,0	91,0	96,7
10.	Найбільша ширина чола	118,0	112,5	123,0
5.	Довжина основи черепа	93,5	96,2	–
11.	Ширина основи черепа	114,0	116,0	128,8
12.	Ширина потилиці	108,0	104,0	114,0
29.	Лобна хорда	95,5	110,0	104,5
30.	Тім'яна хорда	104,0	103,0	107,0
31.	Потилична хорда	85,0	92,0	98,0
25.	Сагітальна дуга	331,0	348,0	348,0
23а.	Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>	475,0	483,0	502,0
24.	Поперечна дуга <i>po-br-po</i>	301,0	305,0	330,0
26.	Лобна дуга	111,0	123,0	117,0
27.	Тім'яна дуга	119,0	115,0	120,0
28.	Потилична дуга	101,0	110,0	111,0
FS	Висота вигину лоба	24,0	24,0	21,0
OS	Висота вигину потилиці	23,0	24,0	23,0
7.	Довжина потиличного отвору	34,2	36,8	–
16.	Ширина потиличного отвору	32,4	27,6	–
	Надперенісся (за Мартіном 1–6)	1,0	1,5	2,4
	Надбрівні дуги (1–3)	1,0	2,0	2,0
	Зовнішній потиличний горб (1–5)	0,0	0,0	1,0

1	2	3	4	5
	Соскоподібний виросток (1–3)	1,0	1,0	2,0
	Нижній край грушоподібного отвору	<i>anthropina</i>	<i>anthropina</i>	Fosa
	Передня носова ость (за Брока 1–5)	5,0	5,0	2,0
45.	Діаметр вилиць	117,0?	125,1	136,7?
40.	Довжина основи обличчя	82,0	85,2	–
48.	Верхня висота обличчя	57,8	66,0	67,0
47.	Повна висота обличчя	97,7	107,4	115,4
43.	Верхня ширина обличчя	94,0	98,3	101,9
46.	Середня ширина обличчя	87,0	91,0	92,2
60.	Довжина альвеолярної дуги	43,2	–	52,4
61.	Ширина альвеолярної дуги	53,4	52,9	59,2
62.	Довжина піднебіння	37,7	41,6	45,0
63.	Ширина піднебіння	31,5	34,7	37,2
55.	Висота носа	45,4	52,3	48,1
54.	Ширина носа	24,0	22,4	24,9
51	Ширина орбіти від <i>mf</i>	38,6	40,8	42,8
52.	Висота орбіти	31,8	32,8	33,1
	Бімалярна ширина <i>fmo-fmo</i>	87,0	92,0	96,5
	Висота назіона над <i>fmo-fmo</i>	14,0	17,0	18,2
	Зигмаксиллярна ширина <i>zm-zm</i>	87,0	91,0	92,2
	Висота субспінале над <i>zm-zm</i>	19,0	23,0	23,0
SC	Симотична ширина	8,0	10,0	8,0
SS	Симотична висота	4,0	5,0	6,0
MC	Максифронтальна ширина	16,5	17,0	16,5
MS	Максифронтальна висота	7,0	7,0	9,0
DC	Дакріальна ширина	21,0	21,0	24,6
DS	Дакріальна висота	11,0	12,0	18,0
	Глибина іклової ямки	–3,0	–5,0	–5,0
77.	Назомалярний кут	147,6°	139,0°	138,8°
∠ Zm.	Зигмаксиллярний кут	132,8°	126,0°	126,5°
Tg 77	Назомалярний кут	3,107	2,706	2,651
Tg Zm.	Зигмаксиллярний кут	1,188	1,150	1,438
32	Кут профілю чола <i>nas-met</i>	98,0°	–	–
	Кут від <i>gl</i>	92,0°	–	–
72	Кут загальнолицьовий	93,0°	–	–
73	Кут середньої частини обличчя	94,0°	–	–
74	Кут альвеолярної частини обличчя	86,0°	–	–
75	Кут нахилу лицьових кісток	65,0°	–	–
75(1)	Кут випинання носа	28,0°	20,0°	–
Індекси (показники)				
8:1	Черепний	81,5	80,0	88,1
17:1	Висотно-поздовжній I	75,9	76,5	83,3

1	2	3	4	5
17:8	Висотно-поперечний I	93,2	95,6	94,6
20:1	Висотно-поздовжній II	64,3	62,2	66,2
20:8	Висотно-поперечний II	78,9	77,8	75,1
9:10	Лобний	78,0	80,9	78,6
10:8	Коронарно-поперечний	89,4	82,7	83,1
9:8	Лобно-поперечний	69,7	66,9	65,3
48:45	Верхньолицьовий	49,4	52,8	49,0
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	47,0	50,8	47,9
40:5	Випинання обличчя	87,7	88,6	–
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний	88,6	92,0	92,4
9:45	Лобно-виличний	78,6	72,7	70,7
52:51	Орбітний	82,4	80,4	77,3
54:55	Носовий	52,9	42,8	51,8
DS:DC	Дакріальний	52,4	57,1	73,2
SS:SC	Симотичний	50,0	50,0	75,0
MS:MC	Максило-фронтальний	42,4	41,2	54,5
63:62	Піднебінний індекс	84,5	83,4	82,7
61:60	Щелепно-альвеолярний	123,6	–	113,0
10:45	Лобно-виличний індекс	100,9	89,9	90,0

Череп 2 із поховання 2 (♂ чоловік). Розкопки 2013 р. Череп біло-рожево-жовтуватий, незадовільної збереженості без нижньої щелепи. Ступінь розвитку надперенісся добрий – 3 бали. Надбрівні дуги розвинуті добре (2 бали). Соскоподібні відростки скроневої кістки розвинуті сильно (3 бали), широкі та масивні. Зовнішньопотиличний горб добре розвинутий (3 бали) (табл. 1). Така морфологія вказує на чоловічу стать похованого. Черепні шви на внутрішній поверхні черепа повністю облітеровані, на зовнішній також починають облітерацію, є прояви заростання скроневих швів. Зуби стерті сильно (5 балів). За цими морфологічними ознаками можна визначити, що чоловік помер у віці 65–75 років.

Поздовжній діаметр черепної коробки малих розмірів, поперечний – великих. За індексом череп брахікранний (82,6). Вушна висота помірна (114,5). Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон помірних розмірів за світовими стандартами. Лобна кістка малих розмірів у фронтальній площині й дуже велика в дорсальній частині. Лобна частина сагітальної дуги помірних розмірів. Лобна хорда відноситься до малого класу. Потилиця дуже широка (121,0 мм).

Етнічна краніоскопія: НО на черепі є праворуч і відсутній ліворуч. Вормієвих кісточок немає з обох боків нижньої частини лямбдоподібного шва (південний напрям зв'язку).

Краніофенетика. На чоловічому черепі було зафіксовано 4 фенетичні ознаки, оскільки стан збереженості склепіння незадовільний.

NORMA FACIALIS: одразу над орбітою, праворуч є отвір (*foramina supraorbitale*).

NORMA OCCIPITALIS: на соскоподібній кістці з обох боків відзначено отвори малої форми (*foramen mastoideum*) і праворуч є отвір малої форми вздовж по шву.

Череп 3 з поховання 3 (♀ жінка). Розкопки 2013 р. Збереженість добра, нижньої щелепи немає. Череп середніх розмірів зі слабо розвинутими надпереніссям (1 бал), надбрівними дугами та м'язовим рельєфом потилиці. Зруйнована частина потилиці в районі потиличного горба, що унеможливорює певні виміри на потилиці. Соскоподібні виростки малих розмірів. Тім'яні горби розвинуті добре, висота вигину лоба помірна (27,2). Така морфологія вказує на жіночу стать похованої. Черепні шви не облітеровані зсередини, зуби стерті слабо. За цими даними можна визначити, що жінка померла у 25–30 р.

Краніометрія. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон велика. Поздовжній діаметр черепної коробки помірний (170 мм) на межі з малими категоріями розмірів. Поперечний – дуже великий (146 мм), що дає виразну брахікранію (кругла черепна коробка) за показником – 85,9. Вушна висота помірна на межі з великими категоріями розмірів. Лоб опуклий, випнутий добре. Найменша ширина чола малих розмірів, тому й лобно-поперечний індекс дуже малий.

Обличчя помірної ширини (124,5 мм), помірно високе за верхньолицьовим індексом (мезен). Довжина основи обличчя малих розмірів. Лобно-вличний індекс малий. Загальний лицьовий кут вказує на ортогнатність обличчя. Профілювання його помірне як на верхньому рівні, так і на середньому.

Орбіти помірної ширини й висоти, за індексом їх можна охарактеризувати як помірні (мезоконхія). Ніс помірної висоти та ширини, за показником відносна ширина носа помірна (мезоринія). Перенісся дуже високе за симотичним індексом і високе за дакріальним. Носова вісь розвинута добре. Кут випинання носа малий (18,0°). Глибина іклової ямки (*fossa canina*) помірна.

При розрахуванні показників сплюсненості лицьового скелета виявилось, що жіночий череп із поховання 3 із с. Виповзів метисний. Значення СЛС дорівнює 50,1. За співвідношенням лицьового та мозкового відділів череп також містить слабку східну домішку (ПФП 91,2). При вирахуванні умовного монголоїдного елемента виявилось, що відсоток УЧМЕ дорівнює 37,2.

Етнічна краніоскопія: НО на черепі є праворуч і відсутній на лівій частині. Позаяк потиличний індекс вираховується на групах, можна тільки констатувати наявність вормієвої кісточки в потилично-соскоподібному шві, а також у нижній частині лямбдоподібного шва праворуч, ліворуч – тільки в нижній частині лямбдоподібного шва, а ППШ зруйнований. КВШ відсутній на всіх чотирьох спостереженнях. Такі дані на черепі вказують на змішаний антропологічний тип індивідуума (монголоїдну домішку). Виличний шов відсутній. ППШ з обох боків визначено як Ia (європеїдна ознака).

Краніофенетика. З 34 ознак на жіночому черепі було зафіксовано 8 фенів. Решта ймовірних дискретно-варіативних ознак не проявилася, тому вони записані як відсутні, що теж є певним показником.

NORMA FACIALIS: НО на черепі є з правого боку й відсутній з лівого.

NORMA LATERALIS: на лівій вилиці зафіксовано виступ, права представлена прямою формою латерального краю лобного відростку виличної кістки.

NORMA OCCIPITALIS: з правого боку зафіксовано вставні кісточки в потилично-соскоподібному шві (*ossa wormii suturae occipito-mastoideae*).

NORMA BASILARIS: ліворуч є задньовиростковий отвір (*canalis condylaris*); форма ППШ ламана.

Череп 4 з поховання 5 (♂ чоловік). Розкопки 2013 р. Череп світло-коричневий, середніх розмірів, з помірно розвинутим надпереніссям (2 бали), надбрівними дугами й м'язовим рельєфом потилиці та потиличним горбом. Соскоподібні виростки помірних розмірів. Висота вигину лоба дуже мала (21,0). За морфологією це чоловік. За заростанням внутрішніх і зовнішніх черепних швів, станом стертості зубів видно, що чоловік помер у 45–55 р.

Поздовжній діаметр черепної коробки дуже малий (170,0 мм), поперечний – помірний (141,0 мм). За індексом (82,9), череп брахікранний (круглий). Череп помірно високий за висотним діаметром від краніометричної точки базіон, за висотно-поздовжнім індексом високий (гіпсікранія), помірно високий за висотно-поперечним. Вушна висота мала.

Лоб помірної ширини. Обличчя мезогнатне, сильно профільоване. Орбіти середні (мезоконхія). Ніс вузький (лепторинія). Кут випинання носових кісток щодо рівня профілю обличчя великий.

Етнічна краніоскопія: НО немає. ПОВ з лівої та правої сторони орбіти зафіксовано як тип I. КВШ немає на всіх чотирьох спостереженнях. ППШ з обох боків визначено як II а. Виличний шов відсутній з обох боків. Вормієвої кісточки немає з правого боку нижньої частини лямбдоподібного шва, а з лівого вона є.

Краніофенетика. NORMA LATERALIS: на вилиці з обох боків форму латерального краю лобного виростку виличної кістки (*spina processus frontalis ossis zygomatici*) зафіксовано як виступ. З обох боків є вставні кістки в лускоподібному шві (*ossa wormii suturae squamosae*).

NORMA OCCIPITALIS: ліворуч є вставна кісточка в ділянці соскоподібного тім'ячка на місці краніометричної точки *asterion* (*os asterii*). На соскоподібній кістці з обох боків відзначений отвір малої форми.

NORMA BASILARIS: праворуч зафіксовано горбик потиличного отвору (*tuberculum praecondyllare*). Форму ППШ (*sutura palatina transversa*) відзначено як увігнуту. На верхній щелепі є піднебінний валик (*torus palatinus*).

Череп із поховання 10 (дитина). Розкопки 2014 р. Череп доброї збереженості, присутня нижня щелепа, має світло-коричневий колір. За станом прорізування зубів, а також за вимірами стегнової та великої гомілкової кісток визначено, що дитина померла в 10–12 років.

Череп із поховання 9 розкопу 5 (♀ жінка). Розкопки 2014 р. Збереженість добра. Надперенісся розвинуте слабо (1,5 бала), як і надорбітні дуги (1 бал). Зовнішній потиличний горб не розвинутий. Соскоподібні виростки помірно розвинуті (1 бал). За морфологією це жінка. Черепні шви облітеровані зсередини, а ззовні починають заростати. За цими ознаками й за стертістю зубів можна встановити, що жінка померла у 35–45 р.

Поздовжній діаметр черепної коробки помірних розмірів, поперечний – великий. Отже, череп за індексом брахікранний (83,9). Висотно-поздовжній індекс характеризується гіпсікранією (високий череп), висотно-поперечний, за рахунок ширини черепної коробки, тапейнокранією (низький череп). Горизонтальна окружність через точку офріон великих розмірів. Вушна висота велика (табл. 1). Довжина основи черепа велика. Лобна кістка малої ширини, лоб прямої форми. Потилиця неширока, помірно переломлена. Висота вигину потилиці становить 25,5.

Обличчя помірно широке (123,8 мм), ортогнатне, низьке, за покажчиком помірно широке (мезен). Профілювання обличчя на верхньому (135,7°) і на нижньому

рівні сильне. Орбіти помірної ширини, низькі, за індексом (79,1) помірно високі (мезоконхія). Ніс середньо широкий (мезоринія), на нижньому краї грушоподібного отвору простежуються передньоносові ямки (*fossa*). Симотичний індекс малий (36,6), що вказує на низьке перенісся. Дакріальний покажчик помірний. Кут випинання носа до лінії профілю обличчя помірний (21,0°). Носовий шип розвинутий помірно (3 бали).

Краніофенетика. З 34 ознак на жіночому черепі було зафіксовано 8 фенів.

NORMA VERTICALIS: ліворуч є тим'яний отвір (*foramen parietale*) малих розмірів.

NORMA LATERALIS: на вилицях з обох боків зафіксовано виступи латерального краю лобного виростку виличної кістки (*spina processus frontalis ossis zygomatici*).

NORMA OCCIPITALIS: у верхній і нижній частині лямбдоподібного шва L_1 (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L_3) ліворуч є вормієва кісточка.

NORMA BASILARIS: форму ППШ відзначено як ламану.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі немає з двох боків. ППШ з обох боків зафіксовано як варіант (Ia). ЗВШ відсутній як праворуч, так і ліворуч. КВШ є з чотирьох сторін. ПОВ з обох сторін заріс. У нижній частині лямбдоподібного шва (*suturae lamdoideae* – L_3) ліворуч є вормієва кісточка (*ossa wormii*).

Поховання 12 (♀ жінка), розкоп 6, квадрат 8. Розкопки 2015 р. череп коричнево-жовтуватий, добре збережений. Є нижня щелепа. Ступінь розвитку надперенісся слабкий (1 бал). Надбрівні дуги розвинуті слабо (1 бал). Соскоподібні виростки скроневої кістки не розвинуті (1 бал). Зовнішній потиличний горб відсутній (табл. 1). Така морфологія черепа й форми тазових кісток указують на жіночу стать небіжчиці. Черепні шви на внутрішній поверхні черепа не облітеровані. Зуби стерті слабо (1–2 бали). За цими морфологічними ознаками можна визначити, що жінка померла у 25–30 років. Череп наближається до бірзодної форми при огляді зверху.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки дуже малих розмірів, поперечний – малих. За індексом череп брахікранний (81,5). Вушна висота мала (104,2), як і висотний діаметр черепної коробки. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон малих розмірів за світовими стандартами. Лобна кістка помірно широка у фронтальній площині й велика в дорсальній частині. Лобна частина сагітальної дуги дуже малих розмірів. Лобна хорда відноситься до дуже малого класу. Потилиця широка (108,0 мм).

Обличчя вузьке (117,0 мм), дуже малої висоти, але за верхньолицьовим індексом широке (еуріен). Довжина основи обличчя дуже малих розмірів. Лобно-виличний індекс великий. Загальний лицьовий кут вказує на ортогнатність обличчя. Профілювання його сплющене як на верхньому, так і на середньому рівні.

Орбіти малої ширини й висоти, за індексом їх можна охарактеризувати як помірні (мезоконхія). Ніс малої висоти та помірної ширини, за покажчиком відносна ширина носа вказує, що він широкий (хамеринія). Перенісся дуже високе за симотичним індексом і високе за дакріальним. Носова вісь розвинута сильно. Кут випинання носа помірний (28,0°). Глибина іклової ямки (*fossa canina*) мала.

При розрахуванні покажчиків сплющеності лицьового скелету виявилось, що жіночий череп із поховання 12 із с. Виповзів метисний. Значення СЛС дорівнює 38,8. Але вже за співвідношенням лицьового й мозкового відділів череп цілком європеодний (ПФП – 84,7). При вирахуванні умовного монголоїдного елемента виявилось, що відсоток УЧМЕ також європеодний, від'ємний та дорівнює – 9,23 (дуже мала домішка).

Етнічна краніоскопія [12]: НО (*foramina supraorbitale*) на черепі відсутні з обох сторін (західна ознака). Вормієва кісточка (*ossa wormii*) є з правої сторони і відсутня з лівого боку нижньої частини лямбдоподібного шва (*suturae lamdoideae*– L_3). КВШ немає на всіх чотирьох спостереженнях. Позаяк потиличний індекс вираховується на групах, можна лише констатувати наявність вормієвої кістки в потилично-соскоподібному шві ліворуч (східна ознака). Права сторона зруйнована. ППШ з обох боків визначений як Іа (європеїдна ознака). ПОВ заріс праворуч, а ліворуч зафіксований як варіант І.

Краніофенетика [11]. На жіночому черепі з поховання 12 було зафіксовано 13 фенетичних ознак.

NORMA VERTIKALIS: з лівого боку коронарного (вінцевого) шва зафіксовано три поодинокі вормієві кістки.

NORMA LATERALIS: на вилиці з обох сторін зафіксовано пряму форму – *spina processus frontalis ossis zygomatici*.

NORMA OCCIPITALIS: на соскоподібній кістці з обох боків відзначені отвори малої форми (*foramen mastoideum*).

У нижній частині лямбдоподібного шва L_3 (*suturae lamdoideae* – L_3) є одна вормієва кісточка (*ossa wormii*) праворуч. Зафіксовано малу кістку в лямбді (*os apicis lambdae*) і вормієву кістку (*ossa wormii*) в потилично-соскоподібному шві (*suturae occipitomastoideae*) ліворуч. З правого боку виявлено вставну кісточку (*os asterii*).

NORMA BASILARIS: Праворуч є задньовиростковий отвір (*canalis condylaris*) і незамкнутий малий остистий отвір (*foramen spinosum apertum*). Форма ППШ ламана.

Поховання 13 (♀ жінка), розкоп 6, квадрат 10, Гора 2. Розкопки 2015 р. Ю.М. Ситого, В.М. Скорохода, О.П. Моці. Череп коричнево-жовтуватий, добре збережений. Є нижня щелепа. Череп середніх розмірів зі слабо розвинутим надпереніссям (1,5 бала), помірними надбрівними дугами та слабким м'язовим рельєфом потилиці. Соскоподібні виростки малих розмірів. Тім'яні горби розвинуті добре, висота вигину лоба помірна (24,0). Така морфологія й форми тазових кісток указують на жіночу стать похованої. Черепні шви облітеровані зсередини, ззовні – відкриті. Зуби стерті слабо. За цими даними можна визначити, що жінка померла у 30–40 р. Череп наближається до сфеноїдної форми при огляді зверху.

Краніометрія. Поздовжній і поперечний діаметр черепної коробки помірних розмірів. За індексом череп помірно брахікранний (80,0). Вушна висота мала (105,8), проте висотний діаметр черепної коробки (від базіону) помірних розмірів. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон помірних розмірів за світовими стандартами. Довжина основи черепа помірна. Лобна кістка помірно широка як у фронтальній площині, так і в дорсальній частині. Потилиця помірно широка (104,0 мм).

Обличчя помірно широке за лінійним розміром (125,1 мм), помірної висоти, за верхньолицьовим індексом теж помірно широке (мезен). Довжина основи обличчя дуже малих розмірів. Лобно-виличний індекс помірний. Загальний лицьовий кут не визначений у зв'язку з тим, що на верхній щелепі не збереглися зуби. Профілювання обличчя добре як на верхньому рівні, так і на середньому.

Орбіти помірної ширини та малої висоти, за індексом їх можна охарактеризувати як помірні (мезоконхія). Ніс великої висоти й малої ширини, за покажчиком відносна ширина носа свідчить про те, що він вузький (лепторинія). Перенісся дуже високе за симотичним індексом і високе за дакріальним. Носова вісь розвинута сильно. Кут

випинання носа помірний (20,0°), на межі з малими категоріями. Глибина іклової ямки (*fossa canina*) помірна.

Етнічна краніоскопія: НО на черепі відсутні з обох сторін (європеїдна ознака). З обох боків у нижній частині лямбдоподібного шва (*suturæ lamdoideæ* – L_3) є вормієва кісточка (*ossa wormii*) (європеїдна ознака). КВШ є на всіх чотирьох спостереженнях (європеїдна ознака). ППШ з обох боків визначений як Ia (європеїдна ознака). ПОВ з обох сторін зафіксовано як варіант II (європеїдна ознака). Виличного шва немає.

Краніофенетика. На жіночому черепі з поховання 13 було зафіксовано 12 із 34 фенетичних ознак.

NORMA LATERALIS: на вилиці з обох сторін зафіксовано пряму форму – *spina processus frontalis ossis zygomatici*.

NORMA OCCIPITALIS: на соскоподібній кістці зліва відзначено отвір (*foramen mastoideum*) малої форми, праворуч – уздовж по шву. У верхній L_1 та нижній частині лямбдоподібного шва L_3 (*suturæ lamdoideæ* – L_3) зафіксовано по одній вормієвій кісточці (*ossa wormii*) з двох сторін.

NORMA BASILARIS: з обох боків є незамкнутий малий остистий отвір (*foramen spinosum apertum*). Форма ППШ П-подібна. На верхній щелепі виявлено центральний піднебінний валик (*torus palatinus*) великих розмірів (2–3 бали).

Розкоп 7, **поховання 15** (♂), розкопки 2016 р. Череп світло-коричневий, середніх розмірів, з добре розвинутими надпереніссям (2,4 бала), надбрівними дугами та м'язовим рельєфом потилиці й потиличним горбом (табл. 1). Соскоподібні виростки помірних розмірів. Висота вигину лоба дуже мала (21,0). За морфологією це чоловік. За заростанням внутрішніх і зовнішніх черепних швів, станом стертості зубів видно, що чоловік помер у 25–35 р.

Поздовжній діаметр черепної коробки дуже малий (168,0 мм), а поперечний великий (148,0 мм). За індексом (88,1) череп брахікранний (круглий). Череп, імовірно, високий. Вушна висота мала. Лоб помірної ширини. Обличчя помірно широке, сильно профільоване. Орбіти помірно високі (мезоконхія). Ніс широкий (хамеринія), перенісся дуже високе.

Чоловіча серія дуже мала та складається з трьох черепів і характеризується дуже малою довжиною (на межі з малими категоріями), великою шириною й висотою черепної коробки (табл. 2). У цілому за поперечно-поздовжнім індексом (84,5) серія брахікранна. Вушна висота й довжина основи черепа малі (на межі з помірними категоріями). Лоб помірно широкий і сильно нахилений. Чоловічі черепи мають помірний діаметр вилиць (132,4 мм) і малу верхню висоту обличчя (на межі з помірними категоріями), тому верхньолицьовий індекс (51,5) указує на середньо широке обличчя (мезен) загалом. Вертикальний профіль лица мезогнатний. Горизонтальне профілювання обличчя в середньому дуже сильне на верхньому рівні та сильне на середньому (табл. 2).

Також було створено невелику жіночу краніологічну серію з с. Виповзів (табл. 3), яка складається з п'яти черепів: поховання 1, 3 XVII ст., розкопки Ю.М. Ситого 2013 р., поховання 9 XVII ст. [2, с. 288–290] та поховання 12, 13 XVII ст. [2, с. 288–290; 14, с. 378–379; 15; 16].

Серія характеризується малим поздовжнім і великим поперечним діаметром черепної коробки, в цілому за індексом (84,8) брахікранна (табл. 3). Прикметно, що на даному етапі в складі жінок усі мають брахікранні черепи. Висотний діаметр, вушна висота та довжина основи черепа виявилися помірними. Відносна висота черепів загалом за висотно-

Середні розміри та індекси чоловічих черепів XVII–XVIII ст. із с. Виповзів

№ за Маргіном	Ознаки	♂ (чоловіки)				
		M	n	σ	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	171,6	3	4,6	168,0	177,0
8	Поперечний діаметр	145,0	3	3,6	141,0	148,0
17	Висотний діаметр	137,0	2	4,2	134,0	140,0
9	Найменша ширина лоба	94,1	3	2,9	91,0	96,7
10	Найбільша ширина лоба	123,5	3	2,3	122,0	126,0
11	Ширина основи черепа	128,3	3	8,6	120,0	137,0
12	Ширина потилиці	113,4	3	7,8	105,0	121,0
45	Виличний діаметр	132,4	2	6,2	128,0	137,0
48	Верхня висота обличчя	68,1	2	1,5	67,0	69,1
43	Верхня ширина обличчя	102,1	2	0,3	101,9	102,3
55	Висота носа	49,3	2	1,7	48,1	50,5
54	Ширина носа	22,8	2	3,0	20,6	24,9
51	Ширина орбіти	41,2	2	2,3	39,5	42,8
52	Висота орбіти	32,5	2	0,8	31,9	33,1
20	Вушна висота	112,4	3	1,8	111,0	114,5
SC (57)	Симотична ширина	8,5	2	0,7	8,0	9,0
SS	Симотична висота	5,0	2	1,4	4,0	6,0
FC	Глибина іклової ямки	-5,5	2	0,7	-5,0	-6,0
75(1)	Кут випинання носа	30,0°	1	–	–	–
77	Назомалярний кут	135,1°	2	5,2	131,0°	139,0°
∠ Zm.	Зигомасиллярний кут	125,0°	2	2,1	124,0°	127,0°
23a	Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон	503,0	3	11,5	492,0	515,0
	Надперенісся	2,5	3	0,5	2,0	3,0
Індекси						
8:1	Черепний	84,5	3	3,1	82,6	88,1
17:1	Висотно-поздовжній	81,1	2	3,2	78,8	83,3
17:8	Висотно-поперечний	94,8	2	0,3	94,6	95,0
9:8	Лобно-поперечний	64,9	3	2,4	62,3	67,0
9:10	Широтний лобний	76,2	3	3,5	72,2	78,6
48:45	Верхній лицьовий	51,5	2	3,5	49,0	54,0
54:55	Носовий	46,3	2	7,8	40,8	51,8
DS:DC	Дакріальний	62,0	2	15,8	50,8	73,2
SS:SC	Симотичний	59,7	2	21,6	44,4	75,0
52:51	Орбітний	79,1	2	2,5	77,3	80,8

Примітка: σ – середнє квадратичне відхилення

поздовжнім індексом висока (гіпсікранія). За висотно-поперечним покажчиком – уже тапейнокранія (низькі черепи). Це зумовлено великим поперечним діаметром черепної коробки. Чоло помірно широке за абсолютними розмірами, лобно-поперечний індекс

**Середні величини краніологічних ознак у жіночій серії поховань
с. Виповзів XVII–XVIII ст.**

№ за Р. Мар-тіном	♀ (жінки)	с. Виповзів, Чернігівської губ. XVII–XVIII	σ	min.	max.
	Ознаки / n	4–5			
1	Повздовжній діаметр	168,8 (5)	4,4	162,0	174,0
8	Поперечний діаметр	143,2 (5)	9,4	132,0	156,0
8:1	Черепний індекс	84,8 (5)	5,0	123,0	138,0
17	Висотний діаметр (b-br)	130,6 (5)	5,7	123,0	138,0
5	Довжина основи черепа	97,6 (5)	3,4	93,5	102,0
9	Найменша ширина лоба	91,8 (5)	91,8	89,4	97,0
20	Вушна висота (p-br)	110,7 (5)	110,7	104,2	119,0
45	Виличний діаметр	125,1 (5)	6,4	117,0	135,0
48	Верхня висота обличчя	63,6 (5)	3,5	57,8	66,0
48:45	Верхній лицьовий індекс	50,9 (5)	1,8	48,9	52,8
54	Ширина носа	23,6 (5)	0,9	22,4	24,8
55	Висота носа	49,5 (5)	3,2	45,4	53,0
54:55	Носовий індекс	47,8 (5)	3,7	42,8	52,9
51	Ширина орбіти	40,1 (5)	1,0	38,6	41,2
52	Висота орбіти	33,1 (5)	1,9	31,4	36,2
52:51	Орбітний індекс від mf	82,7 (5)	4,5	79,1	90,5
72	Кут загальнолицьовий	90,3° (4)	2,1	88,0°	93,0°
75(1)	Кут випинання носа	20,8° (5)	4,3	17,0°	28,0°
77	Назомалярний кут	140,8° (5)	4,5	135,4°	148,0°
∠ Zm.	Зигомасиллярний кут	129,0° (4)	3,0	126,0°	133,0°
SS	Симотична висота	3,5 (5)	1,1	2,0	5,0
SC	Симотична ширина	7,8 (5)	1,8	5,0	10,0
SS:SC.	Симотичний індекс	46,3 (5)	16,9	25,0	70,0
DC.	Дакріальна хорда	22,2 (5)	1,3	21,0	24,0
DS	Дакріальна висота	9,8 (5)	1,6	8,0	12,0
DS:DC.	Дакріальний індекс	44,6 (5)	9,8	33,3	57,1

Примітка: σ – середнє квадратичне відхилення

виявився малим (табл. 3). Широтний лобний показчик чола потрапляє до категорії дуже малих величин. Ширина потиличної кістки велика (108,0 мм). Вертикальний фацио-церебральний показчик малий та вказує на європеїдність у цілому.

Обличчя за середнім діаметром вилиць, який дорівнює 125,1 мм, потрапляє до категорії середніх величин. Верхня висота обличчя мала, на межі з помірними розмірами. Верхньолицьовий індекс помірний (мезен). Довжина основи обличчя належить до категорії малих розмірів. Загальний лицьовий кут свідчить про те, що обличчя дуже слабо випнуте у вертикальній площині, тобто ортогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя в середньому помірно як на верхньому рівні, так і на середньому, хоча череп з поховання 12, як ми зазначали, має сплющене обличчя на рівні орбіт. Варіаційний ряд розтягнутий від 135,4° до 147,6°, тому можна констатувати, що жіноча серія загалом неоднорідна за виразністю горизонтального профілювання верхньої частини обличчя.

Орбіти помірної ширини й висоти, за показником помірно високі (82,7) – мезоконхія. Носовий отвір характеризується помірною висотою та шириною, носовий індекс (47,8) потрапляє до категорії помірних розмірів (мезоринія) на межі з вузькими категоріями. Кут випинання носових кісток помірний. Перенісся високе за симотичним індексом і помірне за дакріальним.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз дає змогу зробити такі попередні висновки. Виявлено, що невелика чоловіча група XVII–XVIII ст. характеризується брахікранною черепною коробкою. Вушна висота та довжина основи черепа малі. Лоб помірно широкий. Обличчя помірно широке, мезогнатне.

За даними краніометрії встановлено, що жіночі черепа XVII–XVIII ст. з с. Виповзів характеризуються брахікранною, помірно високою черепною коробкою. Чоло помірно широке. Потилиця широка. Обличчя ортогатне, помірно широке, низьке. Верхньолицьовий індекс помірний. Горизонтальне профілювання обличчя середнє. Орбіти помірно високі. Ніс помірно широкий. Кут випинання носових кісток середній. Перенісся високе. За індивідуальними даними при розрахуванні показників сплюсненості лицьового скелета вдалося встановити у двох жінок малу монголоїдну домішку.

За даними етнічної краніоскопії в збірній серії XVII–XVIII ст. із с. Виповзів, де розглядалися як чоловіки, так і жінки спільно, переважають європеїдні ознаки.

Подяки: щиро дякую О.П. Моці, В.М. Скороходу, Ю.М. Ситому, В.С. Жиголі за наданий краніологічний матеріал для дослідження та консультації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Foley R. *Craniometry*. Oxford : University Press, 2018.
2. Дослідження Виповзівського городища / В.М. Скороход, О.П. Моця, Ю.М. Ситий, В.С. Жигола. *Археологічні дослідження в Україні*. Київ, 2015. С. 288–290.
3. Дослідження на посаді Виповзівського городища / В.М. Скороход, К.М. Капустін, Л.Ф. Сита, О.В. Терещенко. *Археологічні дослідження в Україні у 2015 р.* Київ, 2016. С. 226–227.
4. Скороход В.М., Жигола В.С., Моця О.П. Роботи на Виповзівському городищі. *Археологічні дослідження в Україні у 2016 р.* Київ, 2016. С. 227–228.
5. Дослідження городища та посаду Виповзівського археологічного комплексу / В.М. Скороход, О.П. Моця, Л.Ф. Сита, В.С. Жигола. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.* Київ, 2019. С. 345–347.
6. Bružek J. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*. 2002. № 117 (2). P. 157–168.
7. Buikstra J.E., Ubelaker D.H. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Fayetteville : Arkansas Archeological Survey Research Series № 44, 1994. 272 p.
8. Dupertius C.W.J., Hadden A. On the Reconstruction of Stature from Long Bones. *American Journal of Physical Anthropology*. 1951. № 9. P. 15–54.
9. Martin R. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage.* Jena : Gustaf Fischer. Bd. II: *Kraniologie, Osteologie Mit 281 Abbildungen im Text.* 1928. 1062 S.

10. Долженко Ю.В., Мойжес В.В. Краниологія та статеві-вікова характеристика поховань другої половини XIV–XVII ст. з церкви Ужгородського замку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія»*. 2022. № 1 (46). С. 216–252. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(46\).2022.257842](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257842).
11. Berry A.C., Berry R.J. Epigenetic Variation in the Human Cranium. *Journal of Anatomy*. 1967. V. 101. P. 361–379.
12. Kozintsev A. Ethnic Epigenetics: A New Approach. *Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse. Homo*. 1992. Vol. 43/3. P. 213–244.
13. Hanihara T. Frontal and Facial Flatness of Major Human Populations. *American Journal of Physical Anthropology*. 2000. № 111. P. 105–134.
14. Скороход В.М. Дослідження Виповзівського археологічного комплексу 2009 р. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.* Київ ; Луцьк, 2010. С. 378–379.
15. Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської області / В.М. Скороход, О.П. Моця, Ю.М. Ситий, О.В. Терещенко, К.М. Капустін, Л.В. Мироненко. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. 2012/160.
16. Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження Виповзівського городища у 2012 р. *Археологічні дослідження в Україні у 2012 р.* Київ, 2013. С. 393.

REFERENCES

1. Foley, R. (2018). *Craniometry*. Oxford: University Press.
2. Skorokhod, V.M., Motsia, O.P., Sytyi, Yu.M., & Zhyhola, V.S. (2015). Doslidzhennia Vypovzivskoho horodyshcha [The Study of Vypovziv Hillfort]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini – Archaeological Studies in Ukraine*. Kyiv, 288–290 [in Ukrainian].
3. Skorokhod, V.M., Kapustin, K.M., Syta, L.F., Tereshchenko, O.V. (2016). Doslidzhennia na posadi Vypovzivskoho horodyshcha [The Investigation of the Vypovziv Hillfort Site]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini u 2015 r. – Archaeological Studies in Ukraine in 2015*. Kyiv, 226–227 [in Ukrainian].
4. Skorokhod, V.M., Zhyhola, V.S., & Motsia, O.P. (2016). Roboty na Vypovzivskomu horodyshchi [Works at the Vypovziv Hillfort]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini u 2016 r. – Archaeological Studies in Ukraine in 2016*. Kyiv, 227–228 [in Ukrainian].
5. Skorokhod, V., Motsia, O., Syta, L., & Zhyhola, V. (2019). Doslidzhennia horodyshcha ta posadu vypovzivskoho arkeolohichnoho kompleksu [The Study of the Hillfort and Settlement of the Vypovziv Archaeological Complex]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r. – Archaeological Studies in Ukraine in 2017*. Kyiv, 345–347 [in Ukrainian].
6. Bružek, J. (2002). A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*, 117 (2), 157–168.
7. Buikstra, J.E., & Ubelaker, D.H. (1994). *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey Research Series № 44.
8. Dupertius, C.W.J. & Hadden, A. (1951). On the Reconstruction of Stature from Long Bones. *American Journal of Physical Anthropology*, 9, 15–54.
9. Martin, R. (1928). *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*. Zweite, vermehrte Auflage. Jena: Gustaf Fischer. Bd. II: Kraniaologie, Osteologie Mit 281 Abbildungen im Text.
10. Dolzhenko, Yu. V., & Moizhes, V. V. (2022). Kraniaolohiia ta statevo-vikova kharakterystyka pokhovan' druhoi polovyny XIV–XVII st. z tserkvy Uzhhorodskoho zamku [Craniaology and Sex-Age Characteristics of the Uzhhorod Castle Church Burials of the Second Half of 14th – 17th Centuries]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. "Istoriia" – Scientific*

Bulletin of Uzhhorod University, "History", 1 (46), 216–252. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(46\).2022.257842](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257842) [in Ukrainian].

11. Berry, A.C., & Berry, R.J. (1967). Epigenetic Variation in the Human Cranium. *Journal of Anatomy*, 101, 361–379.
12. Kozintsev, A. (1992). Ethnic Epigenetics: A New Approach. *Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse. Homo*, 43/3, 213–244.
13. Hanihara, T. (2000). Frontal and Facial Flatness of Major Human Populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 111, 105–134.
14. Skorokhod, V.M. (2010). Doslidzhennia Vypovzivskoho arkeolohichnoho kompleksu 2009 r. [The Investigation of the Vypovziv Archaeological Complex in 2009]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r. – Archaeological Studies in Ukraine in 2009*. Kyiv; Lutsk, 2010. S. 378–379 [in Ukrainian].
15. Skorokhod, V.M., Motsia, O.P., Sytyi, Yu.M., Tereshchenko, O.V., Kapustin, K.M., & Myronenko, L.V. (2012/160). Naukovyi zvit pro arkeolohichni doslidzhennia Vypovzivskoho arkeolohichnoho kompleksu bilia s. Vypovziv Kozeletsk oho raionu Chernihivskoi oblasti [Scientific Report on the Archaeological Investigations of the Vypovziv Archaeological Complex near the Village of Vypovziv, Kozelets District, Chernihiv Region]. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy – Scientific Archive of Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine* [in Ukrainian].
16. Skorokhod, V.M., Motsia, O.P., & Sytyi, Yu.M. (2013). Doslidzhennia Vypovzivskoho horodyscha u 2012 r. [The Study of the Vypovziv Hillfort in 2012]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini u 2012 r. – Archaeological Studies in Ukraine in 2012*. Kyiv, 393 [in Ukrainian].

ABSTRACT

CRANIOLOGICAL MATERIAL OF THE 17TH – 18TH CENTURIES FROM THE VILLAGE OF VYPOVZIV, CHERNIHIV REGION

Studying the anthropological composition of the population of the 17th – 19th centuries in the territory of Ukraine is an important link in researching ethnogenetic processes in our country. The questions of the formation and anthropological composition of Eastern Polissia Ukrainians in the 17th – 19th centuries, as well as its further development, still remain relevant. This article is devoted to the publication of a craniological series from the territory of the cemetery in the village of Vypovziv. The anthropological materials – of the 17th – 18th cent. that we collected are mainly well-preserved human skulls. There is a total of eight skulls in the collection, including three male skulls and five female skulls. The basis of the study is the principle of objectivity; general scientific anthropological methods (analysis and synthesis) were used. The skulls were measured using a full craniometric program following the standard R. Martin's method, according to which the numbering of the features was indicated. The software for the implementation of multidimensional analysis was developed by B. and O. Kozintsev in 1991. The purpose of the work is to introduce new craniological data into scientific circulation, to give an individual and general description to the inhabitants of the village Vypovziv in the 17th – 18th cent. According to the average values of craniometric features, the male part of the series from the village of Vypovziv can be attributed to a moderately broad-faced Caucasian variant, a brachyrania can be considered a specific feature. On average, the male group is characterized by a very short length, large width and height of the skull. In the group, exclusively brachycranial morphological variant is present. As a whole, the male group belongs to the large Caucasian race with signs of a certain minimal miscegenation, which was manifested by the brachycranial index of the skull.

Key words: anthropology, Ukrainian, village, craniometry, cranioscropy, craniophenetics, morphology, human skull, biological factor, admixture, racial type.